

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

КОЛУПАСВА Агнія Віталіївна

УДК 738.81 (09) (477)

**УКРАЇНСЬКІ КАХЛІ XVIII - початку XX ст.
(Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість)**

17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

45/1990
Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі народного

Інституту народознавства Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
завідувач відділом народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України
СТАНКЕВИЧ Михайло Євстахійович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства,
професор архітектурного факультету
Державного університету "Львівська політехніка"
БОДНАР Олег Ярославович

кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри художньої кераміки
Львівської академії мистецтв
ГОЛУБЕЦЬ Орест Михайлович

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
відділ народного мистецтва

Захист відбудеться "25" червня 1999 року о "14" годині на засіданні Спеціалізованої
вченої ради Д 35.103.01 у Львівській академії мистецтв за адресою:
290011, Львів, вул.Кубійовича, 38

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії мистецтв.

Автореферат розісланий "25" травня 1999 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат мистецтвознавства

І.В.ГОЛОД

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кахлі - це група керамічних виробів, які служать конструктивно-декоративним матеріалом для спорудження печей. Українські художні кахлі, їхня поява, видова своєрідність та мистецька сутність зумовлені різними факторами: зародженням у сфері традиційного гончарства, розвитком у єдиному напрямку з українським декоративно-прикладним мистецтвом у контексті європейської культури, духовними, естетичними, утилітарними потребами суспільства.

Проблема місця і ролі кахель в національній культурній спадщині частково порушувалась у великій кількості публікацій та ряді монографій. Проте сьогодні необхідна синтетична праця про українські кахлі XVIII - початку ХХст. як вагоме художнє явище. Зокрема, є потреба уточнити й узагальнити досвід попередніх досліджень, з'ясувати генезис, іконографію, типологію кахель, розглянути особливості композиції кахляної печі, її ансамблевисті у традиційному житлі України.

Таким чином, актуальність дослідження полягає в тому, щоб аргументовано, із залученням археологічних, історичних, архівних та літературних джерел, іконографічного матеріалу, фактологічного вивчення творів кахлярства, поглибити розуміння кахлі і кахляної печі в українській народній творчості як комплексного мистецького явища.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація розв'язує одне із завдань теми "Теоретичні та історичні проблеми народної творчості" (шифр 4.16.6.8.), одну із проблем теми "Історичні парадигми параметрів українського народного мистецтва: традиції, типологія і локалізація" (шифр 3.3.4.9.), що виконуються у відділі народного мистецтва Інституту народознавства НАН України.

Метою дисертації є комплексне дослідження українських кахель як своєрідного мистецького явища у національній культурі. Для досягнення мети ставились такі завдання:

- проаналізувати умови становлення традиції виробництва кахель в Україні;
- розглянути основні центри і осередки з виробництва кахель;
- виявити комплекс факторів, що визначив своєрідність технологічної, художньо-образної, сюжетно-тематичної специфіки кахель України XVIII-початку ХХст.;
- з'ясувати типологію кахель, іконографію розписів;
- розкрити своєрідність ансамблю кахляної печі у системі народного житла.

Об'єктом дослідження є декоративні кахлі, вироблені на території України, та ансамблі кахляних печей. Основний корпус пам'яток розглядається у часовому відрізку

XVIII - початку XX ст.; в історичному аспекті охоплюється період XIV-XVII ст. Детальний аналіз художніх особливостей присвячений творам народного кахлярства.

Географічні рамки дослідження охоплюють основні етнографічні регіони України, насамперед, Наддніпрянщину, Поділля, Полтавщину, Прикарпаття, Слобожанщину, Чернігівщину та ін., де розвивалося кахлярство.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше у мистецтвознавчій науці:

- комплексно висвітлено становлення і розвиток українських кахель як важливого мистецького явища, невід'ємного від загальноукраїнського художнього процесу в контексті європейської культури;
- розроблено типологію кахель за тектонічною формою, пластикою, декором;
- вперше у такому обсязі проведено мистецтвознавчий аналіз іконографії та художніх особливостей українських кахель;
- залучено до наукового обігу певну кількість невідомих досі творів.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів при написанні історії українського мистецтва, розробці навчальних курсів, окремих лекцій з історії декоративно-прикладного мистецтва України у навчальних закладах, а також у музейній практиці (атрибуція пам'яток, експозиційна робота тощо). Опрацьований текстовий та ілюстративний матеріал є базою для оформлення й видання монографії та альбому, присвячених українському кахлярству XVIII-поч. XX ст. Теоретичне значення полягає у поглибленні підходів до розуміння особливостей українських кахель як художнього явища, історії його розвитку, місця у національній культурі та мистецтві.

Основні положення дисертації:

- народні кахлі - своєрідне художнє явище українського мистецтва;
- формально-типологічні та художньо-технологічні паралелі, виявлені між народними кахлями і давньоукраїнською будівельною керамікою свідчать про їх генетичну спорідненість;
- еволюція українських кахель XIV-першої половини XX ст. тривала у руслі традицій європейського декоративного мистецтва;
- типологія пам'яток визначена за функціональністю, тектонічною формою і декором;
- художньо-образна система декору українських кахель розвивалася у контексті національної та європейської культури, на міцній фольклорній основі, відповідно до народно-го світобачення;

- дослідження іконографії традиційних кахель свідчить про її тісний зв'язок з розвитком українського візуального мистецтва;

- кахляна піч - вияв ансамблевості в інтер'єрі народного житла.

Апробація роботи здійснювалась на засіданнях відділу народного мистецтва (Протокол №3 від 9 березня 1999р.) та Вченої Ради Інституту народознавства НАН України (Протокол №2 від 16 березня 1999р.). Робота була рекомендована до захисту. Її основні положення виголошені у доповідях і тезах на ряді наукових конференцій, зокрема, науково-практичній конференції "Скарби української народної кераміки на Кореччині" (Корець, 1993), науково-теоретичних конференціях "Українське сакральне мистецтво" (ЛІАМ, Львів, 1994), "Українська хрестологія" (Інститут народознавства НАН України, Львів, 1996), Других міжнародних філософсько-культурологічних читаннях "Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта" (Львів, 1998). Автором опубліковано п'ять статей обсягом 3,5 д.а., що містять основні положення та результати дослідження.

Структура роботи. Дисертація (обсягом 195 д.а.) складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел (308 найменувань). Додатками є альбом з 175 ілюстраціями; 4 аналітичні таблиці: Розподіл українських кахель за тектонічною формою, пластикою, декором (1-3); Українські кахлярі ХІХ-початку ХХст. (4).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, основну мету, завдання, хронологічні рамки, територіальні межі, його наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі "ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ" проведено критичний огляд літератури по темі дисертації, викладено загальну методiku і основні методи дослідження, висвітлено джерелознавчу основу роботи.

Наукове вивчення кахель розпочалося у другій половині ХІХст. і пов'язане з роботами етнографів, археологів, істориків, економістів, присвяченими кустарним промислам в Україні: М.Арандаренка (1846), А.Лазаревського (1862), С.Подолінського (1880), Л.Вербицького (1880, 1882, 1886), І.Колачковського (1888), І.Зарецького (1894), Н.Пакульського (1898), В.Шухевича (1904), М.Русова (1905).

У кінці ХІХ-початку ХХст. поширюються різні наукові підходи до вивчення кахель: зв'язок сюжетно-тематичної специфіки їх оздоблення з фольклором (М.Александрович, 1883), оцінка за критеріями академічного мистецтва (Л.Вербицький, 1882), критика даного підходу (М.Гроховський, 1904). К.Щероцький вперше розглянув еволюцію

художньо-стилістичних особливостей кахель та кахляних печей у системі житлового інтер'єру (1914). В.Павлуцький поставив питання про необхідність спеціального вивчення орнаментики кахель (1927).

Вивчення кахель і кахляних печей в Україні поглиблюється в роботах 1920-х років: Є.Спаської, М.Фріде (Чернігівщина), М.Русова, Я.Риженка (Полтавщина), С.Таранушенка (Слобожанщина), Л.Шульгіної (Поділля), Т.Северина (Покуття) та інших дослідників. Цінні відомості містяться в історико-етнографічному дослідженні К.Матейко (1959).

Важливим джерелом є підрозділи про кераміку П.Мусієнка та Ю.Лашука у шеститомній "Історії українського мистецтва" (1968), "Нарисах з історії українського декоративно-прикладного мистецтва" (1969); О.Тищенко в "Історії декоративно-прикладного мистецтва України XIII-XVIIIст." (1992). Тут вперше була визначено місце кахель у руслі загального розвитку українського мистецтва.

Цінний фактологічний та аналітичний матеріал про традиційні кахлі XVIII-початку XIXст. міститься у мистецтвознавчих розвідках 60-80рр., присвячених дослідженню кераміки: Середнього Подніпров'я (О.Данченко), Прикарпаття (О.Соломченко, Б.Гоберман, Ю.Лашук) Закарпаття (Ю.Лашук), Сокальщини (С.Чехович, І.Гургула), Чернігівщини (А.Бокотей), Поділля (В.Гудак), Полтавщини (Є.Дмитрієва, О.Пошивайло, О.Клименко).

Важливе значення для дослідження даної теми мають публікації, у яких подано аналіз археологічних знахідок, колекцій музеїв тощо - О.Годованюк (1971р.), Л.Виноградська (1975, 1988), Г.Шовкопляс (1975, 1990), В.Куриленко (1986, 1989), О.Пошивайло (1989, 1993), А.Задорожнюк (1992), С.Шулешко, О.Сердюк (1993), О.Діденко, Л.Орел (1993), В.Гупало, І.Свешніков, С.Терський (1994), Н.Сасенко (1996), П.Троневиц (1998). Низка питань історії і художніх особливостей українських кахель з'ясовується у монографіях Ю.Лашука (1992, 1998). Певний інтерес становлять наукові дослідження Т.Максисько, О.Ноги, Р.Шмагала та ін.

Історіографічний огляд літератури про кахлі України XVIII-початку XXст. свідчить про багатолітній інтерес науковців до цієї галузі кераміки, її своєрідність та багатогранність. Тим часом постає невідкладна потреба узагальнення попередніх досліджень, її глибшого та ґрунтовнішого вивчення на основі вироблених сучасним мистецтвознавством методів.

Методологічною основою дослідження є принцип системності та історизму. У роботі використано порівняльно-історичний метод у хронологічному і просторовому вимірах, метод формально-типологічного аналізу, мистецтвознавчого аналізу іконографічно-стилістичних особливостей та метод реконструкції.

У загальному теоретичному, мистецтвознавчому осмисленні проблем, порушених у дисертації, автор спиралася на концептуальні дослідження провідних українських та зарубіжних вчених М.Драгана, Я.Запасака, М.Кагана, М.Некрасової, М.Селівачова, М.Станкевича, О.Тищенко, а також тих вчених, які вивчали кахлі та кахляні печі в Росії (А.Масліх, Ю.Овсянников, Б.Салтиков), Білорусі (В.Жук, М.Сахута, М.Ткачоу, А.Трусау), Литви (А.Таутавічус), Польщі (М.Дамбровська, Я.Ольжевська, Р.Райнфус), Німеччини, Австрії, Швейцарії (Ф.Бломель, Р.Франц та інші).

Основними джерелами дослідження стали колекції ряду музеїв: Державного музею українського народного декоративного мистецтва, Музею народної архітектури та побуту України, Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Музею народної архітектури та побуту у Львові, Національного музею у Львові, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття та його філії у Косові, краєзнавчих музеїв Івано-Франківська, Луцька, Рівного. Було використано рукописні та архівні джерела: опрацьовано фонди рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України, матеріали Державного Історичного архіву у Львові, а також польові матеріали з відряджень автора на Рівненщину та в інші регіони України у 1993-1997рр., польовий матеріал з експедиції на Покуття (1998).

У другому розділі "З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КАХЕЛЬ" розглядаються основні витоки кахлярства в українських землях, особливості розвитку галузі, етапи художньо-стилістичної еволюції українських кахель середини XIV-поч. ХХст.

2.1. З'ясування основних напрямків генезису кахель.

Комплекс різних факторів зумовив появу кахель та кахляних печей в Україні: природно-кліматичний, загальний прогрес матеріальної і духовної культури. Насамперед, осідлий спосіб життя, що створив потребу й умови для винайдення печі та її конструктивного удосконалення й оздоблення.

Формально-типологічні та художньо-технологічні паралелі дають нам підстави шукати витоки кахель у здобутках давньоруської архітектурно-декоративної кераміки (голосників, облицьовувальних плиток). Типологічний склад зумовив два напрямки з'ясування генезису українських кахель. Перший стосується конструктивної групи (голосників та техніки їх використання) - формування конструктивної функції майбутніх кахель. Другий - високий рівень виробництва декоративних плиток, що з ХІІст. зумовив їх використання не тільки в культовому, але, вірогідно, й житловому інтер'єрі. Одним з го-

ловних факторів, що визначили появу кахель в Україні, вважаємо перехід від напівземляного житла до наземного і пов'язане з цим удосконалення конструкції печей.

2.2. Кахлі XIV-першої половини XVIст.

2.2.1. Архаїчні кахлі XIV-початку XVIст. У підрозділі розглянуто дві позиції щодо початків розвитку українських кахель, висловлені Ю.Лащуком і О.Тищенком. У результаті аналізу літературних джерел та фактологічного матеріалу автор приходять до висновку, що на початковій стадії (у XIV-XVст.) типологічний розвиток українських кахель, пов'язаний з традиціями Київської Русі, мав регіональні особливості, зумовлені відмінними історико-політичними обставинами розвитку ремесла в різних землях колишньої Київської Русі. Кахлярство галицько-волинських земель, об'єднаних у межах польсько-литовської держави розвивалось аналогічно західноєвропейському. Для нього характерне поширення та еволюція посудиноподібних форм. У кахлярстві Подніпров'я в цілому відзначено перевагу плиткових кахель, що відобразило поєднання місцевого гончарства зі східним шляхом розвитку гончарного ремесла (О.Тищенко).

2.2.2. Плиткові кахлі. Вплив народних формотворчих принципів в українському декоративно-прикладному мистецтві другої половини XVст. визначає своєрідність кахель цього періоду. Їх основними художньо-композиційними засадами є: пластично-фактурне оздоблення (контррельєф, здебільшого високий рельєф), природня фактура черепка. В орнаментах виявлено домінування замкненої в межах однієї кахлі центричної композиції (типу "коло у квадраті"), що захоче візантійські впливи. Для створення фігурних композицій - центральне розміщення мотиву на плитці. В декорі простежено гетерогенні поєднання архаїчних фольклорних образів з мотивами мистецтва Княжої доби, готичними елементами та першими імпульсами Ренесансу. Вони пов'язані з різноманітним ремісничим середовищем сільських, міських позацехових і цехових майстрів.

2.3. Кахлі середини XVI - середини XVIIст.

Інтенсивне зростання міст, становлення цехового ремісничого виробництва, торгівля сприяли розширенню виробництва кахель, їх подальшій технологічній та художньо-стилістичній еволюції. В оздобленні кахель найбільших центрів (Київ, Кам'янець-Подільський, Львів, Луцьк, Новгород-Сіверський, Острог та ін.) виявлено зміни, які з'явилися під дією ренесансних впливів: пластичне оздоблення у вигляді низького рельєфу, застосування природної та дзеркальної технологічної фактури, поліхромія поливами, емалями. В орнаментах простежено уніфікацію принципу побудови, домінування вісьової композиції, побудованої у вигляді геометрично-рослинного орнаменту, який виявляє впливи західноєвропейської ренесансної тканини. Це свідчить про взаємозв'яз-

ки кахель з іншими видами мистецтва в системі оздоблення інтер'єру. Поширення "портретної" кахлі відбувається аналогічно білоруському, польському кахлярству.

2.4. Кахлі другої половини XVII - XVIIIст.

У результаті аналізу літератури та музейних збірок виявлено регіональні відміни та значний розквіт кахлярства на Середньому Подніпров'ї (20-70-ті рр. XVII ст.), півдні Правобережжя, Лівобережжі (з другої половини XVIIст.). У XVIIIст. на Правобережжі засновано великі гончарні осередки, формуються локальні школи, що позначилося на подальшому розвитку кахлярства.

2.4.1. Рельєфні кахлі середини XVII-XVIIIст. На основі аналізу матеріалу виявлено подальший розвиток технічних прийомів та художньо-композиційних засад українського кахлярства: еволюцію низького рельєфу в плоский, зростання графічної динаміки декору, в якому поступово переважає рослинна орнаментация; домінування дзеркальної симетрії, вихід орнаменту за межі однієї кахлі, створення "килимового" орнаменту. З другої половини XVIIст. - поява і поширення сітчастих композицій. Це засвідчило нові тенденції в розумінні ансамблю обличкування. У сюжетному декорі простежено розширення тематики мотивами, характерними для українського мистецтва XVII-XVIIIст. ("Неопалима купина", сцени з реальної дійсності, козацького життя і побуту, символічно-алегоричні мотиви тощо).

У декорі виокремлено три стилістичні групи. Перша - аналогічна європейському кахлярству. Друга і третя емоційно близькі бароковим оздобам на західноєвропейських кахлях, однак використовують традиційні декоративні засоби. Серед них - динамічний рослинний орнамент, що містить елементи українського барокового різьблення, гаптування та геометричний орнамент, створений за мотивами народного різьблення по дереву. Вони свідчать про утвердження в українському кахлярстві національних рис.

2.4.2. Розписні кахлі XVIIIст. Встановлено, що в оздобленні українських кахель на зламі XVII - XVIIIст., рельєф поступається розпису. Це обумовило проникнення впливів образотворчого мистецтва, розширення репертуару жанровими сценками, алегоричними та іншими сюжетними мотивами. Типовою стає медальйонна композиція (перша третина XVIIIст.). У кахлях другої половини XVIIIст. простежено зміну стильових впливів бароко, рококо. Помітна перевага місцевих фольклорно-історичних образів, застосування симетрії та площинно-орнаментального характеру розписів дає нам право стверджувати, що засвоєння інновацій тривало на засадах традицій національного мистецтва.

2.5. Кахлі 80-х років XVIII - першої половини XIXст.

Виявом впливів класицизму в орнаментіці професійних кахель стало підпорядку-

вання її загальної архітектоніці печі - поширення крупних декоративних мотивів, розміщених на кількох кахлях, подібно до російського кахлярства. Головним принципом для створення композиції кахель та цілої печі є симетрія. В орнаментативній домініують символічні та алегоричні мотиви, рослинно-квіткові композиції (гірлянди, кошики з квітами, букети, вазони), поширені в оздобленні житлових інтер'єрів цього періоду. У колористичній розписів - тяжіння до монохромності, поступове витіснення розпису пластичним декором. Орнаментативна окремої кахлі з часом втрачає своє художнє значення, що впливає на мистецьку еволюцію печі в цілому.

2.6. Кахлі другої половини XIX - початку XXст.

Розквіт народного кахлярства пов'язаний зі зміною соціально-економічних умов розвитку українського гончарства в XIXст., духовними та матеріальними потребами середовища. Водночас географія найбільшого розвитку традиційного кахлярства прямо чи опосередковано пов'язана із певними віхами розвитку панської кахлі (становлення професійного виробництва, посилення зв'язків з містом та іншими факторами), які обумовили проникнення стилізованого мистецтва у традиційне середовище, а відтак - наповнення кахлі новим змістом.

На основі вивченого матеріалу нами виявлено, що у XIXст. традиційне кахлярство, набуло високого мистецького рівня та своєрідних локальних особливостей в таких регіонах - Наддніпрянщині, Полтавщині, Прикарпатті, Слобожанщині, Чернігівщині тощо, осередках - Ічні, Коломиї, Косові, Лазьках, Ніжині, Опішному, Пистині, Сокалі, Яворові тощо. Застосування традицій народних кахель в українській художньо-промисловій кераміці та творчості художників-керамістів XXст. стало ствердженням її мистецької вартості та функціональної значимості.

Третій розділ "ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ І ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ КАХЕЛЬ ХVIII-ПОЧАТКУ ХХСТ." присвячений викладу широкого кола питань, пов'язаних з техногенними та морфологічними особливостями українських кахель.

3.1. Технологія формування українських кахель

Висвітлюються основні етапи технологічного процесу виготовлення традиційних кахель: матеріал, способи його обробки, техніки, основні знаряддя формотворення. На основі вивчення матеріалу виявлено, що техніка формування кахель пов'язана з особливостями конструктивної форми. Вона незмінна у всіх регіонах і осередках українського гончарства й складалася з трьох етапів: виготовлення плитки, формування на колі румпи, з'єднання їх між собою.

3.2. Оздоблення традиційних кахель

Мистецьку виразність народних кахель визначали такі основні види керамічного декорування та їх комбінації.

1. Пластично-фактурне оздоблення неполиваного черепка у вигляді рельєфу і контррельєфу (Полтавщина-Переяславщина, Слобожанщина);
2. Декоративне покриття- монохромне поливання: а) плоскої поверхні (Чернігівщина); б) по рельєфу (Чернігівщина, Слобожанщина, Закарпаття);
3. Підполивний розпис: а) ангобами із застосуванням технічних прийомів різькування (Наддніпрянина, Чернігівщина, Полтавщина); різькування і фляндрівки (Східне Поділля); б) ангобами і фарбами - різькування (Чернігівщина - Ічня); риткування, різькування, фляндрівки (Прикарпаття); в) фарбами із застосуванням риткування (Сокальщина).

Багатство прийомів оздоблення українських кахель зумовлене широким застосуванням регіональних і локальних художньо-технологічних традицій українського гончарства.

3.3. Типологія українських кахель

У підрозділі проведено критичний аналіз типологічного розподілу кахель у працях українських та зарубіжних дослідників Ю.Лашука, О.Тищенко, А.Масліха, М.Дамбровської та інших. У руслі концепції морфологічного поділу творів декоративно-прикладного мистецтва, розробленої М.Станкевичем, запропоновано класифікацію кахель за тектонічною формою, пластикою, декором.

3.3.1. Розподіл українських кахель за тектонічною формою виявив наявність наступних історично відомих типологічних груп, підгруп, типів. Перша група - посудиноподібні кахлі - з підгрупами горщикових, мискових; типами - з круглими, квадратним, фігурним отвором. Друга - нішеподібні кахлі, представлена типами - з горщиковим, напівциліндричним тілом. Третя - плиткові кахлі з підгрупами - лицевих, кутових; типами-виповнюючих, пояскових, карнизних, кахель завершення. Четверта - декоративні прикраси, серед яких розрізняємо типи - зубці, шишки, колонки, півколонки, листви тощо.

3.3.2. Розподіл традиційних кахель за пластикою. У вирішенні поверхні плиткових кахель встановлено такі типи пластики: виповнюючі - рельєфні, плоскі, увігнуті; пояскові - плоскі, опуклі; карнизні - профільовані; завершення - рельєфні, плоскі, профільовані. Декоративні прикраси - круглі, напівкруглі, профільовані.

3.3.3. Систематизація кахель за декором. Іконографічний репертуар кахель пред-

ставлений сюжетним та орнаментальним декором. Образне та орнаментальне багатство декору українських кахель дає підстави групувати їх за спільністю теми. Досліджувані групи становлять декоративні мотиви геометричного, рослинного, тератологічного орнаменту, сюжетні мотиви - на теми релігійну та побутову (з підгрупами - зображення моментів відносин між людьми, мотивів праці, військових, музикування, розваг, сатиричних та гумористичних тощо).

У четвертому розділі "**ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КАХЕЛЬ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХст.**" розглянуто іконографічно-композиційні особливості орнаментального і сюжетного декору, типологію схем традиційних кахель. Проведено аналіз застосування певних прийомів і виражальних засобів. Визначено локальні і загальнонаціональні риси.

4.1. Художньо-композиційні особливості орнаментального декору

У підрозділі розглянуто основні типи композицій геометричного, рослинного, тератологічного орнаменту українських кахель.

4.1.1. Геометричний орнамент. Серед мотивів та композицій, утворених з геометричних елементів і фігур, проаналізовано ті, що найчастіше зустрічаються в орнаменті українських кахель - хрест (та хрестоподібні мотиви) та солярні мотиви (розетки, зірки).

Хрест та хрестоподібні мотиви в українських кахлях ХVІІІ - початку ХХст. обумовлені магічно-обереговою, сакральною символікою, а також геометричною будовою.

В орнаменті кахель хрест визначає застосування симетрії, є схемою композиційного укладу елементів та елементом композиції. Типологія мотиву в українських кахлях включає: скісний хрест у якості головного мотиву (Прикарпаття), як схема композиції (Наддніпрянина, Полтавщина); прямий найчастіше чотирикінцевий хрест типу "грецького" і "мальтійського" (Прикарпаття, Полтавщина). Виявлено такі вирішення хреста: узагальнена орнаментальна форма або орнамент, знак; та опосередковано реалістичне зображення (Прикарпаття).

Солярні мотиви: розетки, зірки, кола поширені в кахлях завдяки обереговій семантиці, зв'язку з художнім деревообробництвом. Циклічна структура мотивів визначає центричну будову. Виявлено домінування шестипелюсткових розеток у рельєфному декорі кахель (Полтавщина). Простежено вплив художньо-пластичного вирішення мотивів на образно-декоративний лад композицій. Встановлено, що у розписах кахель циркульні мотиви втрачають чітку геометричну будову, з пом'якшенням абрисів трансформуються у рослинні форми.

4.1.2. Рослинний орнамент. Розглянуто основні типи композицій рослинного ор-

наменту - "гілка", "букет", "вазон", "дерево". особливості їх будови, розподілу функцій між елементами, художнього вирішення тощо.

"Гілка", "букет". На основі аналізу творів виявлено, що в українських кахлях переважає вертикально спрямоване зображення "гілки". Урізноманітнення прийомів малювання простежено у тих випадках, коли мотив виступає у композиції доповнюючим компонентом (Наддніпрянина, Чернігівщина, Гуцульщина тощо). Виявлено гілки з прямим або хвилястим стеблом, з симетричною або асиметричною ярусною структурою, організацією елементів у "шаховому" порядку, зустрічаються компактні та з розгалуженою будовою, доповнені однотипними та різнотипними елементами. У появи і поширенні "букету" в українських кахлях простежено зв'язок з декоруванням фабричних виробів 80-х рр. XVIII - першої третини XIXст. (Чернігівщина - Ніжин).

"Вазон" і "дерево" зустрічаються у народних кахлях XVIII-початку XXст. всіх регіонів, їх поява зумовлена символікою "дерева життя" і декоративністю. За композиційними особливостями виділено "вазони" з чіткою вертикальною віссю; послабленим або цілком відсутнім її зображенням. За ступенем художнього узагальнення мотиву розглянуто композиції, що виявляють знакові властивості (Покуття), риси антропоморфізації (Полтавщина), мають визначене стилеве (класицистичне) походження (Чернігівщина). В основі композиційних особливостей "вазонів" і "дерев" використані локальні традиції формотворення.

4.1.3. Тератологічні мотиви в українських кахлях у вигляді зображень птахів, тварин тощо обумовлені їхнім символічним (найчастіше - береговим) змістом. Простежено, що більшість фігуративних мотивів тератологічного орнаменту з'являється на кахлях тих осередків, де розвинувся сюжетний розпис (Гуцульщина, Чернігівщина). Загальнопоширеним є центричне розміщення мотивів - профільних зображень, що дає змогу виділити їх найхарактерніші риси. Локально відмінними є попарносиметричні композиції, в яких простежуються давні візантійські впливи (Гуцульщина), перевага діагонального розміщення (Чернігівщина), які зустрічаються у створенні інших орнаментаций на кахлях цих регіонів.

4.2. Тематика, іконографічно-композиційні особливості сюжетного декору.

У підрозділі розглянуто основні тематичні групи, підгрупи, типи сюжетів декору українських кахель, простежено іконографію, еволюцію формально-композиційного втілення.

4.2.1. Композиції на релігійну тему. Встановлено, що у традиції релігійних зображень на кахлях трансформувалися язичницькі уявлення про берегову функцію печі

та сакрально-ритуальні уявлення прадавніх гончарів у контексті зв'язків гончарства з хліборобською культурою, її символічним світом. Виявлено, що вибір окремих персонажів з пантеону святих був пов'язаний з фольклором, сільськогосподарським календарем, ідеєю заступництва, патронату. Іконографія теми в кахлях ХІХст. представлена образами Юрія-Змієборця (Полтавщина), Богородиці-Одигітрії, св.Миколи, св.Варвари і Катерини, а також мотивами, що були інспіровані "страшносудними" композиціями і мотивами церкви, дзвінниці (Гуцульщина й Покуття). Народні естетичні уподобання визначили композиційний лад релігійних зображень - насамперед, усталену іконографію, з основними атрибутами образів.

4.2.2. Побутова тема в кахлях з'явилася під впливом жанрового мистецтва ХVІІІст., який зумовив проникнення різноманітних жанрів в елітарне українське кахлярство ХVІІІст. Духовна, образно-декоративна сутність, локалізація побутових сценок обумовлені вагомністю у повсякденному житті, часом творення, місцем у комплексі духовної культури (мистецтві, фольклорі, обрядовості) певного регіону. Основними підгрупами побутової тематики в українських кахлях є сценки кохання, праці, військові, музичні, розваж, гумористичні і сатиричні мотиви тощо.

Сценки кохання включають близькі за сюжетом і композицією зображення молодої (весільної) пари, сценок залицання (тримання за руки, дарування квітки, обійми, поцілунки) (Наддніпрянщина, Прикарпаття, Чернігівщина). Вони характеризуються єдністю схеми типу "дерева життя", символічним підтекстом, розкритим на різних рівнях, використанням семантичних мотивів (голуби, гільце-дерево), художньої метафори. Виявлено рідкісні зображення з елементами фривольності, висловлено припущення про їх зв'язок з традиціями весняно-літньої обрядовості (великодніх та купальських) та духовно-світоглядних засад традиційного середовища Гуцульщини, генетичним зв'язком з язичницькими першоджерелами.

Сценки праці групуються у два основних цикли: господарчі заняття і промисли - зображення носіння води, рубання дров тощо (Чернігівщина), сценки пастухування та оранки (Гуцульщина), мисливські мотиви (Гуцульщина, Наддніпрянщина, Полтавщина); "ремісничий" - мотиви "пряля" (Чернігівщина), "мірошник", "ткач", "гончар" (Гуцульщина). Особливістю сценок праці є конкретизація образів одним або низкою атрибутів. Вони характеризуються розвиненою типологією схем, багатим асоціативним звучанням.

Військові мотиви. До загальнопоширених, традиційних типів належить зображення вершника. Його основними композиційними особливостями в українських кахлях є характер розташування мотиву на плитці, різний ступінь художньо-образного узагаль-

нення, конкретизації, доповнення рослинними, тератологічними, архітектурними елементами. Локально обмеженим є зображення шеренги жовнірів (Гуцульщина) - 3-5 однакових фігур, рівномірно повторених у метричній, фризівій структурі.

У сценках музикування увага майстрів зосереджена на змалюванні музик і музичних інструментів, рідше - оточення, середовища. Найпоширенішим є образ скрипаля. Локально обумовлені зображення лірника, цимбаліста, дударя, сурмача, трембітара, сопілکارя, а також поштаря з рижком, музик-тварин тощо. Серед схем домінують метричні замкнені двофігурні та ритмічні композиції.

Сценки розваг представлені сюжетами чаркування та водіння ведмеда - типовими для українського мистецтва XVIII-XIXст., а також зображенням танців. Композиції різняться засобами і ступенем конкретизації середовища: зображальними елементами - меблі, посуд, вікна та ін.

Гумористичні та сатиричні мотиви виявлено насамперед у кахлях Гуцульщини. Це образи корчмаря-гендіяря та циркових блазнів, варіативна поява яких пов'язана з особливістю іконографічного репертуару.

У п'ятому розділі "КАХЛЯНА ПІЧ - ВИЯВ АНСАМБЛЕВОСТІ В ІНТЕР'ЄРІ НАРОДНОГО ЖИТЛА" розглянуто типологію та особливості декоративної композиції кахляної печі в народному житлі, компонентами якої є форма і тектонічно узгоджений з нею декор кахляного обличкування. За функцією кахляні печі розподілено на груби і варисті печі. Серед останніх за конструктивними особливостями викоремлено лівобережну і правобережну групи.

За технологічним різновидом декору обличкування - кахляні печі є з розписних полив'яних та рельєфних теракотових кахель (Полтавщина, Слобожанщина). Перші були характерні для жител з дерев'яними "митими" стінами (Прикарпаття, Чернігівщина, Слобожанщина), другі - гармоніювали з хатніми предметами, оздобленими різьбленням (Полтавщина, Слобожанщина). Формам перших властива наявність конструктивно-пластичних членувань, других - їх відсутність.

Художня довершеність ансамблів визначається характером організації декору дзеркала кахляної печі (який має рапортну будову з рапортом у масштабі однієї кахлі). Зокрема - взаємодією структурних, масштабних, ритмічних та ін. особливостей декору кахель. За структурою оздоблень кахель виявлено печі з орнаментальним та сюжетно-орнаментальним декором (Прикарпаття, Наддніпрянщина, Чернігівщина - Ічня). Серед орнаментальних простежено печі з одноманітним (Полтавщина - Лазьки, Чернігівщина - Ніжин) та різним за підструктурою декором при однотипності композицій (Полтавщина

Опішне, Волинь-Сокаль). Виявлено, що орнаментальний одноманітний декор здебільшого мав центричну організацію за рахунок крупномасштабних "клейм" (Полтавщина, Чернігівщина), орнаментальний різнотипний та сюжетно-орнаментальний - будувався зіставленням композицій, близьких або контрастних за схемою, ритмом, напрямом тощо, об'єднаних стилістично. У сюжетному декорі простежено тематичне підпорядкування відносно сакральних (Прикарпаття) або геральдичних мотивів (Наддніпрянина, Чернігівщина).

Виявлено, що ансамблі кахляних печей характеризуються композиційною довершеністю та злагодженістю у художній системі інтер'єру традиційного житла Наддніпрянини, Полтавщини, Прикарпаття, Чернігівщини, Слобожанщини, Сокальщини тощо. Вони виступають виразним декоративним акцентом завдяки композиційним, тональним, колористичним і фактурним якостям.

ВИСНОВКИ. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Українські кахлі - самобутнє художнє явище народного мистецтва. Передумови їх виникнення сягають основних культурно-матеріальних здобутків українського етносу. Функціонально-типологічні та художні паралелі між давньоукраїнською архітектурно-декоративною керамікою та українськими кахлями дають підстави стверджувати їх генетичну спорідненість. Важливою умовою для появи кахель на території України була давньоруська традиція використання посудин "голосників" у будівництві та облицьувальних плиток у системі оздоблення інтер'єру.

Виявлено, що на початковій стадії (XIV-XVст.) типологічний розвиток українських кахель мав регіональні відміни, які відобразили взаємодію традицій українського гончарства із західноєвропейським (Галицько-Волинські землі) та східним (Середнє Подніпров'я) шляхами розвитку гончарного ремесла.

У процесі художньо-стилістичної еволюції кахлярство все ширше взаємодіяло з різними галузями художньої творчості. Це призвело до збагачення художніх особливостей, розширення іконографічного репертуару, удосконалення, урізноманітнення технічних прийомів і засобів виразності. У другій половині XVIIIст. в українському кахлярстві утвердилися національні риси, що спричинилося до формування регіональних художніх систем Прикарпаття, Подніпров'я, Лівобережжя.

Типологія форми українських кахель історично представлена такими групами, підгрупами, типами: посудиноподібні - горщикові, мискові (кахлі з круглим, квадратним, фігурним отвором); нішеподібні (з горщиковим, напівциліндричним тілом); плиткові - лицеві, кутові (виповнюючі, пояскові, карнизні, завершення); декоративні прикраси (зубці, шишки, колонки, лиштви тощо). За пластикою кахлі поділяються на рельєфні,

платі, увігнуті, опуклі, профільовані. Образне та орнаментальне багатство декору українських кахель XVIII-початку ХХст. дало змогу групувати їх за видом орнаменту, спільністю теми, сюжету, мотиву.

Іконографія оздоблення традиційних кахель свідчить про тісний зв'язок з іконографічними засадами українського візуального мистецтва. Її особливістю є переплетення давніх і прадавніх елементів та християнської символіки.

Головною особливістю декору кахель є узгодженість орнаменту (сюжетного мотиву) з тектонікою кахлі, засвоєння локальних традицій формотворення, застосування традиційних виражальних та семантичних засобів.

В декорі українських кахель XVIII - початку ХХст. спостерігається еволюція формально-композиційного втілення традиційних мотивів на основі їх варіативного відтворення. Вона йшла у напрямках узагальнення і деталізації форми. На цьому шляху удосконалювалися декоративна структура оздоблень кахель, прийоми плоскісного формотворення, були вироблені певні композиційні типи.

Стилістику декорувань на кахлях визначали традиційні матеріали та вироблені технічні прийоми художнього опрацювання. Особливості рельєфного оздоблення українських кахель пов'язані з традицією виготовлення різьблених форм для відминання кахель. Розписний декор кахель, використовуючи графічно-живописні засоби, розвивався у руслі українського народного розпису та гравюри.

Образна, художньо-композиційна, естетична довершеність як окремого твору народного декоративно-прикладного мистецтва, так і в ансамблі житлового інтер'єру дає можливість стверджувати, що українські кахлі - своєрідне мистецьке явище і важлива складова національної культурної спадщини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.

1. Релігійна тематика в оздобленні українських кахель XV-XIXст. // Народознавчі Зошити.- Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996.- №4.- С.230-237.
2. Хрест та хрестоподібні мотиви на українських кахлях // Українська хрестологія: спеціальний випуск "Народознавчих Зошитів: Етномистецькі дослідження".- Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997.- С.119-124.
3. До питання еволюції кахляної печі в Україні // Народознавчі Зошити.- Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998.- №5.- С.510-514.
4. Стилiстичні джерела українського кахлярства другої половини XV - першої половини XVIст. // Другі міжнародні філософсько-культурологічні читання "Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта".- Львів, 1998.- С.436-447.
5. Типологія українських кахель // Народознавчі Зошити.- 1999.- №2.- С. 235-240.
6. Хрест та хрестоподібні мотиви на українських кахлях // Українська хрестологія: Тези і резюме наукової конференції 24 жовтня 1996р.- Львів: ІН НАН України.- С.23-30

КОЛУПАЄВА А.В. Українські кахлі XVIII - початку XXст. (Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевiсть). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво.- Львівська академія мистецтв, Львів, 1999.

У дисертації розглянуто українські кахлі як самобутнє мистецьке явище. Уточнено витoki, висвітлено історію українського кахлярства. Розглянуто техніки формування й декорування народних кахель. Розроблено типологію творів за тектонічною формою, пластикою, декором. З'ясовано ансамблевiсть кахляних печей у системі інтер'єру народного житла.

Ключові слова: Україна, кераміка, кахля, декор, ансамблевiсть.

КОЛУПАЕВА А.В. Украинские кафли XVIII - начала XXст. (История. Типология. Иконография. Ансамблевость). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 - декоративное и прикладное искусство. - Львовская академия искусств, Львов, 1999.

В диссертации рассмотрены украинские кафли как самобытное художественное явление. Уточнены истоки, освещена история украинского кафлярства. Рассмотрены техники формования и декорирования народных кафлей. Разработана типология изделий по тектонической форме, пластике, декору. Выяснена ансамблевость кафельных печей в системе интерьера народного жилища.

Ключевые слова: Украина, керамика, кафля, декор, ансамблевость.

A. V. KOLUPAYEVA. Ukrainian Ceramic Stove Tiles of XVIIIth to the early XXth cc. (History. Typology. Iconography. Ensemble compatibility). - Manuscript.

Dissertational thesis for obtaining a scientific degree of Candidate in Art Sciences, History and Theory of Arts; speciality 17. 00. 06.- Decorative and Applied Art.- Lviv Academy of Arts, Lviv, Ukraine, 1999.

The dissertation contains a research work on Ukrainian ceramic stove tiles that are being considered as a distinctive artistic phenomenon. The sources of Ukrainian tile production are shown more precisely. The history of this craft have been lightened up. Main technological cycles of tile moulding and processes in decoration of units are restored and represented. The typology of ceramic tiles built on the basis of forms, plastic features and ornamentations. Some combinatorial abilities of tiles as well as ensemble possibilities of tiled stove in interior and furniture design of folk residences made clear.

Key words: Ukraine, ceramic, folk tiles, ornamentation, ensemble compatibility.

Підписано до друку () . Формат 60x84/16.
Папір друк. №1. Друк. офсет. Умовн. друк. арк. 1,2.
Умовн. фарбовідб. 1,2. Обл.-вид. арк. 1,2. Зам. 64
Т 100

Видавничий центр Львівського державного університету ім. І. Франка.
290002 Львів, вул. Університетська, 1.

454844

АВ 43.158

Мист

ПЕР

Мист